

Місце та роль Інституту судової влади в системі конституційного права України

Роботу виконано на кафедрі конституційного, адміністративного та фінансового права ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проаналізовано вітчизняне конституційне законодавство про судоустрій і статус суддів, уточнено зміст судової влади як інституту конституційного права України, розглянуто особливості інституту судової влади в системі конституційного права України.

Ключові слова: суд, судова влада, судова система, правосуддя, інститут судової влади.

Кравчук В. М. Место и роль Института судебной власти в системе конституционного права Украины. В статье анализируется отечественное конституционное законодательство о судоустройстве и статусе судей, уточняется содержание судебной власти как института конституционного права Украины, рассматриваются особенности института судебной власти в системе конституционного права Украины.

Ключевые слова: суд, судебная власть, судебная система, правосудие, институт судебной власти.

Kravchuk V. M. A Place and Role of Institute of Judicial Department in the System of Constitutional Right of Ukraine. The article analyzes domestic constitutional legislation on the judiciary and the status of judges, specifies the contents of the judiciary as an institution of the constitutional law of Ukraine, peculiarities of Institute of the judiciary in the system of constitutional law of Ukraine.

Key words: Court, judicial power, legal system, the judiciary, Institute of the judiciary.

Постановка наукової проблеми та її значення. Теоретичне дослідження природи судової влади досить давно є предметом вивчення не лише представників юридичної науки, а й практичних працівників судових органів. Робота останніх років із розбудови судової системи та відповідних механізмів правосуддя поки що не дає підстав говорити про наявність в Україні ефективної судової влади, котра б забезпечувала кожному право на справедливий суд. Крім того, дослідження судової влади нерідко ускладнюється її отождненням із судовою системою.

У державному механізмі України судова влада є самостійним інститутом, який реалізовує покладені на нього Конституцією та законами України функції у взаємодії з іншими органами державної влади. Одночасно інститут судової влади виступає важливим складовим елементом системи конституційного права України.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Визначення ролі та місця судової влади в концепції поділу державної влади постійно стають об'єктом дослідження і вітчизняних, і зарубіжних науковців. Так, українські вчені В. Ф. Бойко, В. Д. Бринцев, Ю. М. Грошевий, В. В. Долежан, Ю. М. Кармазін, В. Т. Маляренко, І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, О. В. Петришин, С. В. Подкопаєв, А. О. Селіванов, В. С. Стефанюк, В. І. Шижкін та інші у своїх наукових працях визначають місце і роль судових органів у державі, обґрунтовують їх самостійність та незалежність у державному апараті поряд із законодавчою та виконавчою гілками влади. Відомі російські фахівці С. С. Алексєєв, О. Б. Амбросимова, О. Д. Бойков, Ю. О. Дмитрієв, В. В. Єршов, М. І. Клеандров, В. М. Лебедев, Т. Г. Морщакова, І. Л. Петрухін, В. О. Ржевський, Ю. І. Стецовський, Н. М. Чепурнова й інші розглядають судову владу як атрибут конституційного закріплення системи поділу влади і необхідну передумову для становлення та розвитку правової держави.

Незважаючи на те, що окремі питання інституту судової влади в системі конституційного права України вже були предметом вивчення деяких учених (В. Ф. Погорілко, В. О. Скрипнюк, Ю. М. Тодика, В. Л. Федоренко й ін.), комплексного наукового дослідження конституційно-правового інституту судової влади в Україні не провадилося, що й визначає актуальність теми нашого наукового дослідження.

Формулювання мети та завдань статті. Метою статті є дослідження вітчизняного конституційного законодавства про судоустрій і статус суддів, уточнення змісту судової влади як інституту конституційного права України, визначення особливостей інституту судової влади в системі конституційного права України.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Загальновідомо, що система конституційного права України – це об'єктивно обумовлена сукупність інститутів і норм конституційного права, а також інших структурних елементів (природного й позитивного, суб'єктивного й об'єктивного, загального й особливого, матеріального й процесуального, національного й міжнародного) конституційного права, що регулюють суспільні відносини, які є предметом конституційного права. Незважаючи на багатовимірність системи національного конституційного права [1], в її основу покладено систему основних конституційно-правових інститутів.

На сьогодні можна констатувати існування таких основних інститутів конституційного права України, як інститут основ конституційного ладу, інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина, інститут форм безпосередньої демократії, інститут парламентаризму, інститут глави держави, інститут виконавчої влади, інститут судової влади, інститут конституційної юстиції, інститут прокуратури, інститут територіального устрою, інститут місцевого самоврядування тощо.

Суттєве місце в системі інститутів конституційного права належить інституту судової влади. Водночас цей конституційно-правовий інститут залишається на сьогодні малодослідженим.

Як справедливо зазначено в літературі, інститут судової влади представлений нормами конституційного права, які регулюють суспільні відносини в галузі правосуддя. Цей інститут визначає конституційно-правовий статус судів загальної юрисдикції в Україні, основні принципи судоустрою і судочинства, систему судів загальної юрисдикції, порядок утворення судів і формування суддівського корпусу, їх функції та повноваження, конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції, Вищої ради юстиції та інших органів, що забезпечують функціонування судів загальної юрисдикції [1, 487; 2, 47].

Проведена в Україні судово-правова реформа, яка ознаменувалася прийняттям 7 липня 2010 р. Закону України “Про судоустрій і статус суддів”, підтвердила важливість такого інституту для системи національного конституційного права України.

Відповідно до частини 1 статті 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Основним засадам організації і діяльності судової гілки влади в Україні присвячено розділ VIII Конституції України “Правосуддя”. Як слушно зауважує М. Д. Савенко, назва розділу VIII Конституції України “Правосуддя” не зовсім точна. Його доцільніше назвати “Судова влада” як у більшості конституцій країн світу. Це дасть змогу уникнути непорозуміння щодо причетності до здійснення правосуддя Вищої ради юстиції України, положення про яку вміщено в цьому розділі. Така назва логічно впливає зі структури та змісту статті 6 Конституції України [3, 5].

Термін “судова влада” означає одну з гілок державної влади, основним завданням якої є здійснення правосуддя [4, 699]; у свою чергу, правосуддя інтерпретується як правозастосовча діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних й адміністративних справ із метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави [4, 50].

Первинним елементом структури інституту судової влади є принципи її організації та діяльності. Судова влада України формується й діє відповідно до загальних засад, визначених Конституцією та законами України. Основними принципами організації та діяльності органів судової влади є такі: принцип поділу влади; здійснення правосуддя виключно судами; законності; незалежності та безсторонності; територіальності, спеціалізації та інстанційності; гласності та відкритості; одноособового та колегіального розгляду справи тощо.

Важливим елементом інституту органів судової влади в Україні є їх система і структура, порядок організації (формування) органів судової влади та кваліфікаційні вимоги (цензи), що висуваються до суддів, закріплені в Конституції та Законі України від 7 липня 2010 р. “Про судоустрій і статус суддів” (далі – Закон).

Відповідно до статті 124 Конституції України та статей 1, 5 Закону правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Судову владу реалізують професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні шляхом здійснення правосуддя в межах відповідних судових процедур. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Насамперед варто зазначити, що Закон не зовсім чітко розмежовує поняття “судова влада” та “судова система”, які не є тотожними. Варто погодитися з думкою В. Сердюка про те, що лише наявність судів, а також тих чи інших правил вирішення конфліктів, які виникають у суспільстві, ще не є свідченням наявності судової влади, а система судових органів і судова влада не є тотожними поняттями [5, 27]. Тому, щоб уникнути ототожнення цих понять, доцільно було б на законодавчому рівні дати їх визначення.

Стосовно вдосконалення структури судової системи України слід зазначити, що кроки в цьому напрямі мають бути спрямовані на забезпечення доступності правосуддя та можливості реалізації таких передбачених у Законі принципів, як право на судовий захист (стаття 7) і право на повноважний суд (стаття 8).

Відповідно до статті 3 Закону судову систему України складають суди загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції.

Систему судів загальної юрисдикції складають: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди; 3) вищі спеціалізовані суди; 4) Верховний Суд України (стаття 17 Закону).

Діюча до цього часу судова система відзначалася асиметричністю [6, 3], що проявлялося в різній кількості ланок судової системи і судових інстанцій у підсистемах загальних та спеціалізованих судів. Це створювало неоднакові можливості для звернення до суду по окремих категоріях справ, а інколи – породжувало судову тяганину. Так, у Верховному Суді України виникали багаторічні стоси справ, особливо цивільних, оскільки лише на цей орган покладалася обов’язок розглядати справи в касаційному порядку. Що ж до господарських і адміністративних справ, то цю місію виконують відповідні вищі спеціалізовані суди.

Виходячи з цього, можна вважати кроком уперед положення Закону щодо створення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (стаття 31), що відповідає європейській практиці, а також про закріплення на середньому рівні існування в системі судів загальної юрисдикції апеляційних судів як судів апеляційної інстанції з розгляду цивільних і кримінальних, господарських, адміністративних справ, справ про адміністративні правопорушення. Разом із місцевими судами така структура виглядатиме достатньо зрозумілою.

Проте її очевидним недоліком є те, що судами першої інстанції із цивільних і кримінальних справ, а також справ з адміністративних правопорушень залишаються нинішні районні, районні в містах, міські та міськрайонні суди, а з господарських і адміністративних справ – господарські суди областей та окружні адміністративні суди (стаття 21), юрисдикція яких поширюватиметься на цілі регіони. Відтак компетенція апеляційних спеціалізованих судів поширюватиметься на декілька регіонів, що не може не утворити труднощів у доступі до суду. Ці труднощі поглиблюватимуться потребою неодноразового з’явлення до суду через відкладення і перенесення судових засідань.

Тому запропонована Законом дислокація спеціалізованих судів має носити тимчасовий характер, і їх юрисдикцію поступово також слід зосередити на міському та районному рівнях.

Варто зазначити, що за Законом істотно змінилася роль Верховного Суду України, який звільнений від розгляду численних і переважно малозначущих справ у касаційному порядку, і зможе зосередитися на перегляді справ у винятковому порядку й давання судам роз’яснень із метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні судових справ (частина 2 статті 38).

Що стосується такого елементу інституту судової влади як порядок утворення судів і формування суддівського корпусу, варто вказати, що він також зазнав суттєвих змін.

Відповідно до статті 19 Закону суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідовуються Президентом України за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду. Підставами для утворення чи ліквідації суду є зміна визначеної

Законом системи судів, потреба поліпшити доступність правосуддя або зміна адміністративно-територіального устрою. Кількість суддів у суді визначається Державною судовою адміністрацією України за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду, з урахуванням обсягу роботи суду та в межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів.

Голова місцевого суду, його заступник, голова апеляційного суду, його заступники, голова вищого спеціалізованого суду, його заступники призначаються на посади строком на п'ять років із числа суддів цього суду та звільняються з посад Вищою радою юстиції за поданням відповідної ради суддів (частина 2 статті 20). Суддя не може обіймати одну адміністративну посаду відповідного суду більш як два строки підряд.

Голова Верховного Суду України обирається на посаду строком на п'ять років та звільняється з посади Пленумом Верховного Суду України більшістю голосів від загального складу Пленуму шляхом таємного голосування.

Закон (стаття 51) передбачає, що суддею є громадянин України, який відповідно до Конституції України та Закону призначений чи обраний суддею, займає штатну суддівську посаду в одному із судів України і здійснює правосуддя на професійній основі. На посаду судді може бути рекомендований громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою (частина 1 статті 64). Однак у цьому випадку очевидною є розбіжність із положеннями Основного Закону, оскільки відповідно до частини 3 статті 127 Конституції України на посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою. Не можуть бути рекомендовані на посаду судді громадяни: 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними; 2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків судді; 3) які мають не зняту чи не погашену судимість (частина 2 статті 64).

Заслужують на особливу увагу положення статті 66 Закону, котрими визначено порядок призначення на посаду судді вперше, передбачено дванадцять процедурних, послідовних, логічно обумовлених етапів формування суддівського корпусу, що, безумовно, заслуговує на увагу, однак потребує конкретизації на рівні підзаконних нормативно-правових актів і подальшого наукового обґрунтування.

Новелою Закону є також створення Національної школи суддів України, що повинна забезпечувати підготовку висококваліфікованих кадрів для судової системи та здійснює науково-дослідну діяльність.

Як відомо, призначення суду в механізмі держави найбільш повно відображають його функції. Саме функції та повноваження органів судової влади є центральним основним елементом цього конституційно-правового інституту.

Відповідно до ст. 2 Закону суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Така норма закону визначає основне завдання суду, яке водночас зумовлює функції органів судової влади, котрі прямо хоча й не визначені Конституцією України і Законом, однак безпосередньо впливають із їх положень.

На основі вивчення й узагальнення наукових праць вищезазначених українських та російських учених можна виділити такі основні функції судової влади: 1) функція правосуддя, яка здійснюється лише судами і є прерогативою суду відповідно до ст. 124 Конституції України (ця функція передбачає захист, відновлення прав захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави); 2) охоронна функція (передбачає охорону прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави); 3) контрольна функція: а) контроль за іншими гілками влади (Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України,

актів Кабінету Міністрів України. Закони та інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність із дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність); б) контроль за законністю й обґрунтованістю рішень і дій державних органів, посадових та службових осіб у разі їх оскарження до суду; в) контроль за законністю та обґрунтованістю арештів та проведення дій, пов'язаних з обмеженням конституційних прав і свобод людини та громадянина, передбачених статтями 29, 30, 31 Конституції України.

Для виконання судами своїх основних функцій чинне законодавство визначає повноваження суду – права й обов'язки органів судової влади, визначені Конституцією та законами України.

За суб'єктивним складом повноваження судів можуть бути розподілені на чотири основні групи: 1) повноваження місцевого суду (стаття 22); 2) повноваження апеляційного суду (стаття 27); 3) повноваження вищого спеціалізованого суду (стаття 32); 4) повноваження Верховного Суду України (стаття 38).

Особливим елементом інституту прокуратури України є конституційно-правовий статус судді суду загальної юрисдикції, котрий являє собою сукупність юридичних елементів (правосуб'єктність судді, його права та обов'язки, функції, відповідальність, гарантії діяльності), що визначають сутність і зміст діяльності судді суду загальної юрисдикції відповідно до чинного законодавства.

У наукових дослідженнях із цього питання досить аргументовано наводяться положення про те, що поняття судді та його правового статусу різняться за своїм змістом і сутністю. Вони співвідносяться як “юридичне поняття” і “юридична категорія”. Правовий статус судді включає поняття судді, але є більш складною та багатоаспектною юридичною категорією [7, 63].

У літературі конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції визначається також як система загальних, основоположних засад за допомогою якої в Конституції та інших законах визначається фактичне становище судді в державі та суспільстві [8, 9].

Ключовим елементом конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції є їхня правосуб'єктність, під якою розуміють здатність особи у встановленому законодавством порядку набувати правового статусу судді суду загальної юрисдикції, тобто виступати носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків професійного судді [8, 11].

Права та обов'язки судді суду загальної юрисдикції у своїй сукупності утворюють таку категорію як повноваження судді, тобто сукупність нормативно визначених прав та обов'язків судді, що встановлюються для здійснення покладених на нього функцій. Повноваження суддів кожного окремо взятого виду судів загальної юрисдикції чітко визначені в Законі (статті 23, 28, 33, 40, 54).

Самостійним елементом конституційно-правового статусу суддів у суді загальної юрисдикції є гарантії їх діяльності, під якими слід розуміти систему загальних і спеціальних (юридичних) умов та засобів здійснення судьями функцій, визначених Конституцією та законами України.

Безумовно, суддя є центральним суб'єктом судової влади, а тому конституційно-правова природа статусу судді суду загальної юрисдикції потребує концептуального наукового дослідження. Адже саме судді судів загальної юрисдикції безпосередньо реалізують основні функції правосуддя, і від рівня їхнього конституційно-правового статусу залежить авторитет судової влади й ефективність здійснення функції правосуддя в Україні.

Важливим елементом конституційно-правового інституту судової влади є норми, що визначають статус та повноваження Вищої ради юстиції, основним функціональним призначенням якої є формування високопрофесійного суддівського корпусу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, розглянутий вище перелік елементів конституційно-правового інституту судової влади не є вичерпним, оскільки ймовірно є можливість виявлення й інших елементів структури конституційно-правового інституту судової влади України та їх юридичних властивостей.

Як відомо, система конституційного права як пріоритетної галузі публічного права знаходить своє логічне продовження й остаточний розвиток у системі відповідної галузі права. Цілком логічно припустити, що інститут судової влади поряд із такими конституційно-правовими інститутами, як інститут прокуратури, інститут національної безпеки й оборони та іншими на сьогодні малодослідженими інститутами, стане одним із пріоритетних напрямів конституційно-правових досліджень в Україні.

Література

1. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія / В. Л. Федоренко. – К. : Ліра-К, 2009. – 580 с.
2. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / В. Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко / за заг. ред. В. Л. Федоренка. – 2-ге вид., перероб. і доопрац. – К. : Алерта ; КНТ ; Центр учб. л-ри, 2010. – 432 с.
3. Савенко М. Д. Правовий статус Конституційного Суду України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. Д. Савенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 21 с.
4. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5: П–С / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – 736 с.
5. Сердюк В. Судова влада у концепції поділу державної влади: питання теорії / В. Сердюк // Вісн. Держ. суд. адмін. України. – 2008. – № 2 (7). – С. 27–31.
6. Ківалов С. Судова реформа в Україні: проблеми юридичної регламентації / С. Ківалов // Голос України. – 2007. – 13 берез. – С. 3.
7. Федоренко В. Л. Конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції / В. Л. Федоренко // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2005. – № 3. – С. 63–69.
8. Єгорова В. С. Конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. С. Єгорова ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 20 с.

Статтю подано до редколегії
02.10.2010 р.